

Dood in Ghana

Een groter tegenstelling dan tussen de wijze waarop Ghanezen hun doden begraven en waarop Nederlanders dat doen, is nauwelijks denkbaar. Daar veel teatraal eerbetoen, hier stoïcijnse ingetogenheid. Maar betekent dat ook dat wij de dood verdringen en zij niet?

Omggaan met angst in een kankerziekenhuis, een studie van socioloog A. de Swaan en psychiater A. van Danzig die in 1978 had moeten verschijnen maar verboden werd, beschreef hoe Nederlanders zich gedragen in het aangezicht van de dood. De auteurs lieten zien hoe omzichtig personeel, patiënten en bezoekers in dat ziekenhuis omgingen met de wetenschap dat de dood naderde.

Men leefde met elkaar, men maakte, soms zelfs gewaagde, grapjes, maar over het eindpunt van de ziekte, datgene waar iedereen voortdurend aan dacht, werd zelden gesproken. Er werd wel gehuild, maar stiekem, als er geen anderen bij waren, zeker niet als dat patiënten waren. Er was sprake van wat de socioloog Norbert Elias een 'affect-huishouding' noemt: de gevoelens waren aan een strenge controle onderworpen. Men deed luchthartig en toonde zich optimistisch over de snelle vorderingen van de medische wetenschap alsof men wilde zeggen: 'de dokter kan mij nog wel beter maken', ook al wees alles erop dat dat niet het geval was.

Eén opmerking over het leven in dat ziekenhuis heeft mij bijzonder getroffen: dat patiënten er wel voor oppasten met wie ze vriendschap sloten. Het was immers goed mogelijk dat zo'n vriend of vriendin enkele weken later dood zou zijn. Het was

maar beter zulke pijnlijke ervaringen te vermijden. Ook het personeel wachtte zich nauwe banden met patiënten aan te knopen, om dezelfde reden. Het ziekenhuis, zou men kunnen zeggen, is een maquette van de maatschappij.

Het vermijden van confrontaties met de dood en de daaruit voortvloeiende emotionele en existentiële complicaties is kenmerkend voor onze cultuur. In Ghana, waar ik enige jaren heb gewoond, gebeurt het tegenovergestelde. De doden bevinden zich daar in het centrum van het sociale leven en tijdens begrafenissen worden de gevoelens niet in bedwang gehouden, maar juist opgezweept. Men vermijdt geen persoonlijke relaties met stervenden, maar ieder roept om het hardst dat hij de beste vriend van de overledene was.

In het dorp waar ik woonde, leerde ik een oude gehandicapte man kennen die ik Dente zal noemen. Hij had tijdens de Tweede Wereldoorlog met het Britse leger in India en Birma gevochten en was ziek uit de oorlog teruggekeerd. Zolang ik hem

Dr. S. van der Geest is als cultureel antropoloog verbonden aan het Antropologisch-Sociologisch Centrum van de Universiteit van Amsterdam.

kende, lag hij op een matje in de deuropening van zijn kamer met uitzicht op een kleine binnenplaats. Dente was niet geliefd. Hij schold op iedereen in het huis en beschuldigde sommige vrouwen er openlijk van dat ze zijn ziekte door hekserij hadden veroorzaakt. Kinderen waren bang voor hem. Iedereen liet hem dan ook zoveel mogelijk links liggen. Hij was, zelfs binnen zijn familie, omgeven door een sfeer van vijandigheid.

Dente stierf tijdens mijn verblijf in het dorp. Ik was verbaasd over de grote belangstelling op zijn begrafenissen en over de tranen van hen die zich tijdens zijn leven verre van hem hadden gehouden. Zelfs bewoners van naburige dorpen kwamen om de begrafenis bij te wonen. Toen weer een delegatie bezoekers arriveerde, besloot ik iets ongevoons te doen. Ik vroeg alle negen bezoekers wanneer ze Dente voor het laatst hadden gezien.

De uitslag van deze bliksem-enquête was veelbetekend: twee van hen hadden hem een maand geleden, tijdens een vorige begrafenis, gezien; één ongeveer zes maanden geleden; twee ongeveer drie jaar geleden of langer, ze wisten het niet meer; en vier hadden hem nooit gezien. De antwoorden brachten mij op het spoor van de paradox die de begrafenis in deze gemeenschap is: de dag van je begrafenis is de

belangrijkste van je leven. Dat leven mag een mislukking geweest zijn, bij je begrafenis kan daar nog veel van goedgeemaakt worden.

Een marktkoopvrouw van middelbare leeftijd liet bij haar dood zeven jonge kinderen na. De begrafenis van tumultueus. De naaste familieleden hadden hun hoofdhaar laten afscheren en zaten verweesd bij het dode lichaam. Een meisje raakte in trance en zwierf door het dorp, terwijl ze onverklaarbare klanken uitstootte en onbegrijpelijke gebaren maakte. Een grote menigte volgde haar. De enige weg door het dorp was verstopt met rouwende mensen. De enkele auto's die passeerden, konden er met moeite doorheen komen. Ik zag een vrouw languit in een open goot vallen. Ze leek het niet eens te merken; ze was verdoofd door drank en verdriet. Voor het huis waar de overledene lag opgebaard, voerde een groepje markt vrouwen een pantomime op. Zij paradeerden op en neer met grote manden op hun hoofd en deden alsof zij handel dreven: een eerbetoon aan hun gestorven collega. Het begon te regenen maar het spel ging door.

Op het moment dat de kist met een grote steen werd dichtgespijkerd, bereikten de emoties een hoogtepunt. Een man van de familie begon luid, met woede in zijn stem, de dode toe te spreken. Hij sommeerde haar een teken te geven, opdat men zou weten wie haar had gedood. Ook de gang naar de begraafplaats was chaotisch. Vijfmaal stopten de dragers, en eenmaal begonnen zij met de kist te rennen. Op de begraafplaats trachtte een jongeman in het graf te springen. De menigte probeerde hem tegen te houden, maar toen de kist arriveerde, lukte het hem toch om in de kuil te springen. Een ander sprong hem achterna om hem eruit te duwen, maar vergeefs. Er ontstond een handgemeen. Een derde man sprong in het graf en samen werkten zij de eerste eruit.

Zo'n begrafenis bewijst dat de gestorvene iemand was. De familie hoert zich niet over hem of haar te schamen. Soms, zoals in het geval van Dente, lijkt een collectief doen-alsof nodig om dat effect te bereiken. Bijna iedereen had een hekel aan deze man. De enigen die zich om hem bekommerden, waren zijn stokoude moeder en een Amerikaanse missionaris met een stijf been, die hem iedere zondag een wasbeurt gaf om de familie een lesje in christelijke naastenliefde te leren. Ze gingen Dente er nog meer om haten. Maar op de dag van de begrafenis lijkt dat vergeten. Mensen komen van verre, er wordt zelfs gehuild, al is het minder dan op een gemiddelde begrafenis. De antropoloog ziet dat alles met verbazing aan en vraagt zich af: wat zijn dat voor tranen? Wat is hun soortelijk gewicht?

Was Dente een extreem geval? Zeker niet. In diezelfde periode leerde ik een andere oude man kennen, Boama Twerefo, een melaatse. Boama was, misschien nog meer dan Dente, een outcast. Hij was een dronkaard en een zwerfer. Hij liep altijd in vodden en sliep onder een afdakje achter de markt. Zijn familie had hem de rug toegekeerd. Enkele jaren later hoorde ik dat hij gestorven was en dat zijn begrafenis een groot succes was geweest.

Een laatste voorbeeld: een jonge vrouw sterft aan de gevolgen van een door haar zelf uitgevoerde abortus, een zinloze en schandelijke dood volgens de plaatselijke opvattingen. De regels schrijven voor dat iemand die zo sterft een begrafenis onthouden wordt om zo de totale mislukking van dat leven te onderstrepen. Het lijkt moet als het ware in weezin weggegooid worden. Maar iets geheel anders gebeurt. Haar schandelijke dood wordt collectief verzweegen, zij krijgt een eervolle begrafenis, compleet met tranen, drank en muziek. Over de

oorzaak van haar dood wordt slechts gefluisterd. Tegen alle regels in wordt ook haar leven, achteraf, tot een succes verklaard. Niet alleen zij, maar de hele familie wordt zo bevrijd van een diepe schande.

Dit contrast tussen mislukt leven en geslaagde begrafenis doet denken aan het afscheid nemen na een teleurstellende visite. Beide partijen wensen de indruk weg te nemen dat het eigenlijk een verloren avond was. In de deuropening leven de gevoelens even op, allerlei onderwerpen worden op het laatste moment nog naar boven gehaald. Uitingen van affectie en diepe belangstelling voor elkaar gaan over en weer als bezweringen die de pijnlijke mislukking van de avond moeten wegnemen: men 'kan niet weggomen'. Eigenlijk zou men er liefst zo snel mogelijk vandoor gaan, maar men doet het tegenovergestelde. Dat is, heel vaak althans, cultuur: doen wat men niet wil, werken zonder lust, thuis-zitten terwijl men weg wil, zorgen voor iemand die men haat, bidden zonder geloof, huilen zonder verdriet.

Wat is dat eigenlijk: verdriet? Antropologen hebben veel geschreven over rouw- en begrafenisrituelen, maar hebben ze eigenlijk wel over verdriet of smart geschreven? Westerse psychologen hebben smart omschreven als de ervaring van iemand die iets verliest zonder hetwelk hij meent niet te kunnen leven. Het verlorene wordt ervaren als een stuk van zichzelf. Men lacht om anderen, maar men huilt om zichzelf.

Men huilt om het 'verloren ik'. Zo kan bij een kind het verlies van een pop of het niet krijgen van een ijsje evenzeer smart veroorzaken als bij een volwassene het verlies van een geliefde. Maar kan ik met deze definitie in andere culturen onderzoek doen naar verdriet en smart? Is die definitie zelf niet een produkt van onze cultuur? Weerspiegelt die bijvoorbeeld niet een egocentriciteit, een individualisme dat in die andere cultuur misschien niet bestaat?

Antropologen omzeilen die moeilijke vraag meestal door te spreken over uitingen van verdriet in plaats van over verdriet zelf. Welke gevoelens mensen hebben, die vraag komt ons onoplosbaar voor. Vandaar die beperking. Maar iets klopt hier niet. Door in een bepaalde cultuur te spreken over uitingen van verdriet, heeft men de vraag wat verdriet is al stilzwijgend beantwoord: de westerse definitie is meege-smokkeld. De antropoloog zoekt situaties die in zijn eigen cultuur smart veroorzaken: de dood van een geliefde vooral, en hij beschrijft het gedrag van mensen elders in diezelfde situatie.

Ik kan daarom slechts beschrijven hoe men in dat Ghanese dorp reageert op gebeurtenissen die bij ons een gevoel teweegbrengen dat we verdriet noemen. Ik heb al aangeduid hoe men te keer gaat na iemands dood. Men zou, generaliserend, kunnen zeggen dat in die gemeenschap de gevoelens veel uitbundiger geuit worden dan in onze samenleving. Om een cliché te gebruiken: wij verdringen het verdriet, wij eten het op, wij (ook de vrouwen) vermannen ons. Stoïcisme is de norm. Maar in het Ghanese dorp wordt alles naar buiten gegooid, hoe heftiger hoe beter, op het theatrale af, zouden wij zeggen.

Maar in beide gevallen, in onze maatschappij en in dat Ghanese dorp, gedraagt men zich volgens voorschriften, volgens een cultureel scenario. Het theatrale dat bij ons niet past, is daar vereist. Het stoïcisme, de flinkheid die bij ons bewonderd wordt, wordt daar beschouwd als ongevoeligheid: het uitblijven van de tranen zou een aanwijzing kunnen zijn dat men de dood van de gestorvene heeft gewenst, misschien zelfs veroorzaakt. De regels geven dus niet alleen de weg aan hoe men zijn verdriet kan uiten, maar ook hoe men zijn ware gevoelens kan verbergen.

Op een Nederlandse begrafenis vervaagt zo het onderscheid tussen hen die hun verdriet verbijten en hen die 'niets voelen'.

En in Ghana weet men om dezelfde reden nooit wie er nu echt verdriet heeft en wie alleen maar meedoet. Huilen is niet alleen expressie van diepgevoelde emoties, het is ook sociaal gedrag, een voorgeschreven handeling. Je leert het als kind, het hoort bij je opvoeding.

Op een dag dat er weer een begrafenis was in het dorp, praatte ik hierover met een jonge vrouw. Ik vroeg of haar tranen altijd 'echt' waren. Ik daagde haar uit ter plekke tranen te produceren. Ze kwamen vrijwel direct, ingeleid door ach-en-wee-geroep dat blijkbaar nodig was voor het creëren van de passende ambiance.

Enkele weken later was er opnieuw een begrafenis. Ik stond toevallig naast de oude moeder van de vrouw die de tranen 'op commando' had geproduceerd. Een stoet van huilende vrouwen kwam voorbij. Voor ons stonden twee kleine meisjes met open mond toe te kijken. De oude moeder richtte zich plotseling tot de meisjes en zei: 'Wat staan jullie daar te niksken, ga liever huilen.' De meisjes barstten terstond in geweeklaag, en even later in tranen uit. Geen twijfel mogelijk: tranen zijn cultuureel.

□

Op een begrafenis zijn er niet alleen de sociale plichtplegingen, de 'culturele tranen', iedere begrafenis confronteert de begrafenisganger met zijn eigen dood. Ieder sterven van een ander is een anticipatie op het eigen sterven. Die confrontatie wordt in onze samenleving ontweken. Angst ervoor jaagt mensen op de vlucht. De stervenden worden gemeten, begrafenissen worden 'ontsmet' van alle schokkende elementen, gevoelens worden beheerst, de koude aarde en verterende vlammen worden zoveel mogelijk aan het oog onttrokken en woorden dekken het verlies toe.

Op de begrafenissen die ik in Ghana

meemaakte, wordt die confrontatie juist gezocht. De dood wordt niet ontkend of verborgen achter geruststellende beelden en gedragingen maar juist in zijn meest wrede gestalte gepresenteerd. Men zwelgt in de verschrikkingen van de dood. De high-life muziek* in de bars en ver daarbuiten op straat draagt daar niet weinig toe bij. Krassen in de plaat accentueren de wanhoop, de muziek snijdt door je ziel. De liederen spreken over verdriet, angst en verzet tegen de dood. De dansers drukken diezelfde gedachten uit in de bewegingen van hun lichaam.

De liederen bieden geen troost. De dood is het einde. Daarna is er niets meer. Geen vrome woorden over voorouders en een leven na de dood, nee, juist ontkenning daarvan zoals in het volgende lied:

*Als iemand sterft, is dat het einde.
Ik heb mijn geliefde na haar dood niet meer gezien.*

*Het moet dus wel waar zijn:
als iemand dood is, is hij dood.*

Ik heb mijn moeder na haar dood niet meer gezien.

Het moet dus wel waar zijn.

*Als we zeggen dat de overledene terugkomt
om ons iets te brengen,
dan liegen wij.*

*Als we zeggen dat de overledene ons zal
schrijven*

is dat een grote leugen.

Als iemand dood is, is hij dood.

Als iemand dood is, is hij dood.

Dit soort teksten heeft mij lange tijd in verwarring gebracht. Ik had verwacht dat een verdringing van de dood een universeel menselijk verschijnsel zou zijn en dat alleen de wijze van verdringing zou variëren. Sommigen nemen de dood niet serieus, zij zien het sterven als een overstapje naar een ander leven. Wie de dood aldus onschadelijk heeft gemaakt, kan er vervolgens zorgeloos over praten. Anderen ne-

Dood in Ghana

men de dood zeer serieus en zien geen andere mogelijkheid dan de vlucht. De dood wordt zoveel mogelijk uit het zicht gehouden; men zou het struisvogelpolitiek kunnen noemen.

Die verwachting dat de dood universeel verdrongen wordt, was gebaseerd op mijn antropologische definitie van de mens: een zin-scheppend wezen; een wezen wiens primaire levensbehoefte orde is; een wezen dat chaos, het ontbreken van orde, niet kan verdragen. De dood, de grote wanorderstichter bij uitstek, leek mij daarom een factor die onder alle omstandigheden uitgeschakeld diende te worden.

Cultuur, en alles wat daarin begrepen wordt (van auto-industrie tot poëzie) is in wezen niets anders dan verzet tegen de dood. Cultuur bestaat uit - wanhopige - pogingen bederf en tijdelijkheid te overwinnen, zin te scheppen terwijl men door zinloosheid omgeven lijkt te zijn, leven tot stand te brengen onder bedreiging van de dood, een blijvende herinnering te vestigen te midden van de vergetelheid.

Dat was mijn beeld van 'cultuur': een bouwwerk tegen de dood. Maar wat ik op

begravenissen in Ghana meemaakte, leek daar geheel niet mee te kloppen. De dood werd niet verdrongen of ontkend, hij werd niet afgeschermd of weggedacht maar midden in het tumult geplaatst. Iedereen leek zich te willen stoten aan die pijnlijke waarheid: 'dood is dood'.

Terug in Nederland ben ik er opnieuw over gaan nadenken. Ik geloof nu dat die directe confrontatie met de dood toch gezien kan worden als een verdringing ervan. Juist door de dreigende aanwezigheid van de dood tot het uiterste te voeren, in drinken en dansen, in huilen en high-life, treedt een toestand van verdooving op.

Op de begrafenis worden de levenden oververzadigd met de dood. Men raakt murw en afgestompt, immuun voor alles wat er gebeurt. Zo wordt ten slotte ook de dood 'vergeten' juist als men zich er ten volle op concentreert. Zoals iemand die recht in de zon kijkt, de zon zelf uiteindelijk niet meer ziet, zo vergaat het ook degene die de dood recht in het gezicht tracht te zien. De tranen worden een gordijn dat het uitzicht beneemt.

De tranen die ik gezien heb, bewezen

hun nut. Zij hielpen de begrafenis tot een succes te maken: zij bevestigden dat het leven van de overledene was geslaagd en hielden de eer van de familie hoog. Bovendien hielpen zij de angst voor de eigen dood te bedwingen. E

Noot

High-life is een populaire muziekstijl die ongeveer een eeuw geleden in de toenmalige Goudkust is ontstaan. Aanvankelijk ging het om Afrikaanse musici die zich conformeerden aan de westerse smaak van de nieuwe inheemse elite. Hun muziek werd om begrijpelijke redenen aangeduid met de term High-life. Deze muziek heeft zich ontwikkeld van een koloniale dansorkest-stijl tot een eigen Ghanese vorm.

Bovenstaand artikel is een sterk ingekorte versie van een hoofdstuk uit het onder redactie van Pauline van de Klashorst in maart te verschijnen boek *Dodendans. Ontdekkingsreis rond de dood in verschillende culturen*, een uitgave van het Koninklijk Instituut voor de Tropen. De prijs bedraagt f 24,50.
